

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.85:395(438.32/.41–477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-43-52

ГОРОДИНСЬКА Лілія Станіславівна,
аспірантка Вінницького державного
педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
Orcid ID: 0000-0003-3440-9755
e-mail: horodynska_liliia@ukr.net

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДИПЛОМАТИЧНОГО ЕТИКЕТУ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ЦЕРЕМОНІАЛУ ТА ПРОТОКОЛУ В ГЕТЬМАНЩИНІ ДОБИ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті проаналізовано особливості впливу європейського дипломатичного етикету на трансформацію церемоніалу та протоколу в середовищі козацької старшини у добу гетьманування Івана Мазепи. Звернута увага на особистість гетьмана, дипломатичний протокол та придворний етикет Батуринаського двору (прийоми послів), особливості щоденного життя козацької старшини (банкети, бали, одяг тощо). Констатовано, що за гетьманування Івана Мазепи помітно посилювалися впливи саме європейського дипломатичного етикету.

Ключові слова: культура дипломатичного етикету, Козацька Україна, Іван Мазепа, процес перемовин, ритуал прийомів послів, козацька старшина, цивільне шляхетство (панство).

Постановка проблеми. Складні перетрактації впливали на перебіг дипломатичних взаємин та культуру дипломатичного етикету в Козацькій Україні. Втрата архівних матеріалів центральних і полкових інстанцій Козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст., ускладнює дослідження двосторонніх та багатосторонніх прийомів й належного їм етикету.

Однак відомо, що відповідно до обопільної етикетної культури, в означену добу було прийнято запрошувати шанованого гостя на бенкет з нагоди його приїзду. На цьому заході обов'язковим було проголошення здравиць на честь очільників держав і представників гетьманату, задля атракції влаштовували гарматні залпи та салюти. Під час аудієнції зачитували листи й відбувалося обдаровування подарунками. В особливих випадках, могли запрошуватися музики, а проїзд місії забезпечували гідним супроводом та охороною. Подеколи шанованих послів з нобілітету проводжали із стягами та оркестром.

Сам процес перемовин між сторонами зазвичай був недовготривалим, аби «гості» не стомились. Іноді шанобливість могла поєднуватися із ганьбою. Приміром, у вересні 1668 р. під час прийому послів П. Дорошенко кілька разів вдарив «по губах» послів калгі-султана. Цебто безкультурний прийом міг відбуватися навіть в середовищі нобілітету приблизно до кінця XVII ст. Але в цілому відповідно до загальної культури тієї доби, вітчизняний дипломатичний протокол був суголосним існуючим тоді нормам загальноєвропейського етикету [8, 122-124]. Отож, актуальним є висвітлення особливостей проведення тогочасного дипломатичного церемоніалу та протоколу в середовищі козацької старшини за умов впливу на нього європейського етикету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування обопільної дипломатичної етикетної культури (Італія і Ватикан, Голландія, Швеція, Польща) уже неодноразово піднімалася в історіографії. Чимало українських істориків торкалися тих, або інших аспектів цього питання. Зокрема, А. Гулієв, І. Ситий, Д. Журавльов, О. Вовк, Б. Крупницький, О. Галенко, Є. Камінський, М. Кірсенко, В. Свербигуз, Д. Яворницький, Н. Яковенко та інші. Але проблема трансформація дипломатичного етикету в добу гетьманування І. Мазепи в історичній науці розкрита недостатньо. Більшою чи меншою мірою її розглядали Р. Радишевський, В. Свербигуз та Б. Крупницький, але й і по цей час проблема залишається малодослідженою.

Метою статті є висвітлення особливостей впливу європейського дипломатичного етикету на трансформацію церемоніалу та протоколу в середовищі козацької старшини у добу гетьмана Івана Мазепи.

Виклад основного матеріалу. Козацтво, як окрема субкультура України обох берегів Дніпра, почало набирати сили наприкінці доби пізнього Відродження. Уклад життя, звичаї, ініціації, елементи етикету цього люду спиралися, як місцеві традиції, укорінені ще з доби Київської Русі, так і традиції притаманні сусідам – європейському лицарству та татарським воїнам. Одні з перших спогадів про козацький устрій та вдачу козаків лишив у своїх мандрівних записках австрійський і польський посол Ерїх Лясота. Так він свідчив, що на XVI ст. у козаків був поширений татарський одяг – кобеняки, цебто мантиї, що складала основну частину костюму різних прошарків Січі. У цей час дарунки запорожців іноземним послам складала шубу з куницї та шапку з хутра чорних лисиць [12, 201]. Пізніше крім куницї, горностаїв, соболів, лисиць, чорнобурок, якими підшивали чоловічий одяг, згадувалося й хутро білок, що також було у вжитку.

На початку 60-х рр. XVII ст. Україна під тиском держав-сусідів, що намагалися утвердити свої політичні інтереси, була поділена два гетьманства – Правобережне і Лівобережне. Однак до кінця XVII ст. ці штучно розділені частини країни ментально складала єдине ціле. До 1699 р. тривали постійні переділи кордонів, пов'язані з претензіями Туреччини щодо її прав на володіння Правобережжям та південними землями Київщини та Поділля. Активними учасниками багатосторонніх зносин були Річ Посполита і Московське царство, які також вважали безумовним своє право на українські етнічні території [5, 277-279].

Забігаючи вперед, варто зауважити, що і надалі, у перші два десятиліття XVIII ст. пройшли для України під знаком втручання у ці взаємовідносини четвертого гравця – Швеції, якому присяглися на вірність і визнали його владу спочатку гетьман І. Мазепа, а згодом і його наступник – П. Орлик. Проте Туреччина через дипломатичні стосунки намагалася домовитися за свої права з Росією, що спричинило певні юридичні і дипломатичні колізії, багатовладдя і періодичні національно-визвольні змагання. Постійні крайня карта держави спричиняли активні переговорні процеси України із владою Австрії, Англії, Франції, Ватикану, Голландії, Данії, Польщі, Пруссії [5, 292].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. за часів гетьманування Івана Мазепи, на землях етнічної України склалися специфічні умови для розвитку культури під впливами як Західної Європи, так і турецько-татарського Сходу. Феномен високого бароко на наших теренах мав свій місцевий, локальний, яскраво виражений колорит. Сам гетьман Іван Мазепа, що знав близько 13 мов (німецьку, голландську, італійську, французьку, латинську, слов'яно-руську, польську, татарську, російську, староукраїнську, старослов'янську, грецьку, ймовірно і литовську, а також турецьку, близьку до татарської), був носієм новітньої європоцентричної ментальності, що спиралася на досягнення різних культур світу, і акумулювала їх у своєму мультикультурному просторі.

Відомо, що у середині XVII ст. у Голландії Мазепа вивчав техніку артилерійського мистецтва [7, 37], а після Києво-Могилянської колегії, де обов'язково студіювали латину і слов'яно-руську мови, на яких велося викладання, а також опановували ази старослов'янської мови, грецької, польської, російської і книжної української, продовжував навчання в одній з єзуїтських колегій Польщі (можливо, у Полоцьку).

На латині гетьман багато цитував римських класиків, випишував французькі і голландські газети, мову яких розумів, хоча переговори з європейськими дипломатичними колами вів латиною; з італійськими майстрами Батурина спілкувався на їх рідній мові, там само з німцями-лікарями – по-німецьки. Зважаючи, що у молоді літа гетьман вів дипломатичні стосунки з татарами, впевнено володів татарською мовою і, очевидно, знав турецьку, оскільки у татарських дипломатичних колах важливу роль відігравали турецькі намісники. Можливо знав також литовську, оскільки підписувався «полонус», «літуанус», «сарматус», «борусус» (?) цебто поляк, литовець, сармат, борус (можливо, мався на увазі білорус?) [4, 13-15].

Розуміння специфіки світських заходів і прийомів країн оточення при Мазепі сприяли тому, що стабільні дипломатичні стосунки були налагоджені з Росією, Польщею, Швецією, Туреччиною, Трансільванією та ін. державами.

При дворі гетьмана І. Мазепи перебували придворні письменники, до професійних обов'язків яких входило в ідеалізованій формі оспівувати звитяги на військовій ниві та здобутки у державних справах перших осіб держави. Декламації подібно до античного світу при бароковій культурі ставали частиною вистав і церемоніальних дійств. Багато в чому придворний етикет Батурина спирався на досвід європейських країн, Італії, Франції, Німеччини. 1695 р., приміром, на батуринській сцені відбувалися гастролі театру з Пруссії. Танці, спів, поезія та гра на музичних інструментах при гетьманському дворі поступово ставали стійкою ознакою світського життя військової старшини. При дворі Мазепи ставили найвідоміші твори європейської драматургії й українського драматурга Дмитра Туптала. У Батурині з'явилася традиція проводити мистецькі салони, відвідувати які вважалося прерогативою людей вищого світу.

За зразком освічених монархів Європи у Гетьманщині також розважалися полюванням і собачими ловами. При чому пси і коні для цих «напівцеремоній» ставали важливими дарунками знаті. Мисливські собаки до гетьманського двору постачав суддя Київського воєводства Войнаровський, а користувався цими підношеннями, а також кіньми кращих порід Іван Мазепа із московськими генералами та польськими гетьманами. Тобто такого роду розваги високопосадовців з різних країн поступово стали частиною протоколу неформальних зустрічей представників різних державних утворень.

Серед розваг еліти поширилася гра у карти – пікет, льомбар, сенкилію, кабрилію, памфіль. При цьому масті, що з середини XVIII ст. отримали французькі назви кшталту бубна, пік, тref, у цей час в українському середовищі іменували як бунька й дзвінок, чирва й червень, жолудь і вино [11, 52-55].

Налагоджуючи офіційні стосунки, у ці часи слід було дотримуватися обережності, щедрості, чемності, гречності, обачливості. До кінця XVII ст. у Європі було видано низку трактатів щодо етикету світських зустрічей і прийомів на найвищому рівні, церемоніали і протокол дипломатів. Серед інших освічені правителі та їх підлеглі мали знати трактат італійця Альберіко Джентілі «Про посольства» 1585 р., і майже сучасний йому твір польського дипломата К. Варшевського «Про посла і посольства». Перший з цих авторів писав про обов'язки і права сторін при зустрічах. Другий окреслював принципи відповідності завдань і техніки проведення тих чи інших перетрактацій та аудієнцій з метою максимальної користі результатів. Слушними були його поради з приводу того, що до Туреччини слід відправляти сміливих і щедрих людей, котрих складно залякати, та що не будуть шкодувати грошей на підкуп турецького оточення султана. З елементами етнопсихології були і рекомендації автора про відрядження до Москви людей витривалих, спроможних вести довгі та складні переговори протягом багатьох місяців, а також передбачливих й обережних. Щодо Ватикану К. Варшевський радив обирати набожних осіб, які представлятимуть інтереси держави, проте світських.

Носіями і виразниками дипломатичних зносин та відповідних традицій у цей час була козацька старшина – найближче світсько-військове оточення гетьмана. До спеціальних протокольних висловів тоді додавалося, що гостей очікують «з великою радістю». Якщо у Франції та інших країнах Європи на межі XVII – у XVIII ст. «великих» послів супроводжували до зали прийому принци крові – спадкоємці престолів, то в Україні почала

виокремлюватися традиція зустрічей надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана (передовсім небіж І. Мазепи – І. Обидовський).

В Україні у другій половині XVII – у XVIII ст. етикет світських прийомів і протоколу значною мірою формувався під впливом, з одного боку, народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався під впливом східних (Туреччина і Кримське ханство, частково Московщина) і західних дипломатичних ритуалів (Італія і Ватикан, Голландія, Швеція, Польща).

Однак етикетним стосункам протиставлялися «антиетикетні» у разі, якщо реципієнт не дотримувався певних норм суспільної моралі і не шанував традицій. Тому, за слушним виразом В. Свербигуза «подібно до французького короля Людовіка XIV, гетьман Іван Мазепа правив мистецтвом і війною». Тобто, враховуючи досвід попередників, мусив правити саме так [11, 9].

1659 р. майбутній гетьман Іван Мазепа у складі польської королівської делегації був запрошений на прийом Людовіка XIV, що сприяло універсалізації певних традицій і церемоніалів придворного етикету, моді на вдосконалення гардеробів за французькою модою. Одяг у цей час становив важливу частину військової та економічної політики держав Європи та Росії, коштовні тканини відображали певну ієрархію смаків, стилю життя, високості положення у суспільстві. Крім зброї, за російського царя Федора Олексійовича, 1679 р. прийнято було дарувати сукно (складалося зі 170 половинок козакам), дві пари соболів кращих, два сорока соболів (на шубу), два оксамити червчатих, два сукна (малинового і червчатого кольорів у п'ять аршин завдовжки), атласа гладкого та камки по 10 аршинів безпосередньо отаману Сірку [13, 433].

Виховання і освіта тодішнього гетьмана Мазепи дозволяли йому брати дієву участь у перемовинах з усіма сторонами переговорних процесів на рівних з європейськими монархами. У Москві, наприклад, його приймали урочисто, з великим ушануванням і почестями. Для нього наприкінці XVII ст. тут було зведено осібний «гетьманський двір» посольського призначення у сучасному районі Маросейка (не зберігся) [4, 40-45].

Гетьманщина у цей час періодично виступала посередником у переговорних процесах між сусідніми державами, оскільки так чи інакше перебувала у тісних взаєминах з ними усіма. З одного боку тривали зв'язки із Московською державою, з другого – із Кримом і Туреччиною (колишні землі Візантії – осердя православ'я – віри грецької), з третього – із Європою: польсько-литовською елітою, польсько-французько-італійським істеблішментом, голландським, німецьким, шведським, польсько-австрійським, угорським і чеським нобілітетом, окремими англійськими підданими. Вся Європа у цей час внаслідок об'єднання капіталів заможних родин через шлюбне право проходила період асиміляції, особливо у католицькому та протестантському колах. Україна угодами між Московією і Польщею від 1667 і 1678 рр. політично й економічно була поділена навпіл, але процеси культурної консолідації населення все одно тривали.

Велика частина українсько-польського шляхетства, що в один день не було розділене між собою як розрізані частини пирога на карті Європи, й усе одно ментально прагнули єднання, враховуючи спільну мову державних документів (по XVIII ст. латинську) [1, 139], освіту, виховання, культуру, орієнтувалася на французьку моду і балет, італійську оперу, австрійську музику, англійську літературу, нідерландський (голландський) живопис, німецьку гравюру, різні європейські театри тощо. На самому початку XVIII ст. у Європі жваво обговорювали події політичного та культурного життя України (берлінські газети «Меркурій» та «Європешн Фама», гамбурзькі «Європейський театр» та «Історичні ремарки») [7, 175].

Військові та духовні керманичі Козацької України всіляко сприяли розвитку культури, освіти, православ'я. Адже за І. Мазепи та його соратників-духівників – Дмитра Туптала у Батурині, Феофана Прокоповича у Києві, – було засновано колегіум у Харкові (1689 р.), його філію у Новгороді-Сіверському на Чернігівщині (1700 р. отримав самоврядування відповідно до норм Магдебурзького права) [10], вдосконалено Києво-Могилянську академію, що ще 1658 р. була прирівняна до Ягеллонського університету. 1705 р. Мазепа

розширив можливості академії, але до 1751 р. тут не викладали російської мови, віддаючи переваги латині, а також, грецькій, німецькій, французькій, польській [7, 144-145].

Зносини з іноземцями поступово набували усталеного характеру. Якщо Б. Хмельницький офіційні прийоми провадив у столиці в Чигирині, хоча в окремих випадках дипломатичний протокол виконувався і в Суботіві (власному маєтку роду Хмельницьких), а також (зрідка) у Переяславі та місцях, де знаходилися війська під час походів, то за І. Мазепи цей уклад був змінений. Військова канцелярія з другої половини XVII ст. складалася із 12 писарів-шляхтичів, серед яких часто траплялися й іноземці, що добре володіли кількома мовами (наприклад, Теодозій Грек). Варто зауважити, що аналогічна канцелярія Франції на 1660-ті рр. складала лише 5 осіб [5, 267-270].

Гетьмана Мазепу серед тодішнього українського істеблішменту називали «Gentleman of Renaissance» [4, 24]. Освічений і висококультурний, він гідно представляв тогочасну еліту Гетьманщини в світі. У Батурині у триповерховому Гончарівському палаці із 20-ма приймальнями І. Мазепа вів прийоми, що часто, мало не щодня, завершувалися салонами із бенкетами та феєрверками з народними гуляннями. 1689 і 1705 р. гетьмана під час візитів до Москви супроводжував військовий оркестр. Відомо, 1706 р. на честь приїзду Петра I до Києва Мазепа також влаштував гучний бенкет з феєрверком [11, 22, 27, 42].

Певна «світськість» була характерна і для так званих «асамблей», що влаштовувалися у Батурині для ділових зустрічей у невимушеній обстановці. Такі самі заходи провадилися і в Києві у надзвичайного британського посла у Росії, інженера Патрика Гордона (людини, близької до Петра I). При чому для них було характерно як для всієї театральної доби бароко, обирати «королеву» (найчарівнішу жінку) та маршалка-церемоніймейстера [11, 22, 27].

Весінні світські гуляння у Батурині мали пишний придворний характер. Подібні акції тільки з науковим ухилом відбувалися й у Києво-Могилянській академії, де проходили громадські диспути і дискусії, що завершувалися виступами лавроносних поетів-декламаторів і театральними виставами. Сюди і на батуринські подібні заходи було прийнято приїздити у каретах. Вважається, що цю традицію ввів гетьман Іван Самойлович. Реноме найзаможніших осіб підтримувалося приїздами на англійських каретах, що рахувалися найпрестижнішими на той час.

Однак цілком імовірно, що англійські карети з'явилися у Києві ще з середини XVII ст., коли 4 серпня 1651 р. після битви під Берестечком місто на 1,5 місяці захопив Януш Радзивілл, польний і великий гетьман литовський, що воював з Богданом Хмельницьким (до 1654 р.). Цей знаний діяч ВКЛ після закінчення Слуцької гімназії навчався у Ляйпцігському, Альтдорфському (Німеччина) і Лейденському (Голландія) університетах, відвідував Францію й Англію, далі працював послом Речі Посполитої у Англії та Нідерландах, представляв свою країну у офіційних візитах з голландськими, іспанськими, французькими послами [8].

За І. Мазепи вже чимало послів іноземних держав постійно мешкало в Україні, хоч ще не мали громадських приймалень. Частиною придворного протоколу став церемоніал вручення вірчих грамот правителів, коли гетьман спочатку цілував печатку на документах, а далі ознайомлювався з їх змістом. Важливою частиною міжнародних культурних і політичних зносин були, як і раніше, дарунки.

Турецький султан як знаковий дарунок передав Івану Мазепі шапку і каптан візира, а також діамантове перо, корабелу у піхвах зі срібла. Ці підношення виявляли ставлення Оттоманської Порти до гетьмана як до людини вченої, що гарно знала турецьку мову і звичаї. Зброю та мисливське приладдя дарували Мазепі і польські союзники, а також рідна сестра шведського короля Карла XII Елеонора [11, 31-32]. Навзаєм Петру I гетьман підніс турецьку шаблю у золотій оправі із самоцвітами та щит із прикрасами на золотому ціпку, різноманітну зброю, кінське спорядження, турецьких жеребців, тисячу коней, двох білих верблюдів, здобутих у Туреччині; оксамитове платно прямого крою – одяг для коронації та прийомів іноземних послів, фрукти [13, 31-32].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст., крім військового, вже існував невеликий прошарок цивільного шляхетства (панства), що вільно жило у своїх маєтках і по-

світськи проводило час. Інфраструктура козащини за Д. Яворницьким за В. Соловйовим від середньовіччя – раннього нового часу розшаровувалась на такі основні групи: низові козаки, негербовані та безхатні «шляхтичі-виволанці», напівпани, напівселяни, «рукодайні» панські слуги, яких у офіційних документах часто іменували «здрайцями» та «збігами», осілі холопи й панські піддані [11, 68, 79].

Знатне військове товариство мало свою ієрархію. Воно складалося з двох основних груп: вищого нобілітету козацької генеральної старшини, що іменувалося «бунчукове товариство», куди могли приймати також і вірних іноземців; та «значкового товариства», до якого приймали представників сотенної влади, що могли виконувати особливі доручення полковників. Поступово старшина трансформувалася у новий привілейований військово-політичний прошарок, відмінний за соціально-економічними перевагами від рядового реєстрового козацтва [4, 92-93].

За етикетом того часу в Україні – козацькій державі кожну вільну людину ввічливо і шанобливо називали «пан» або «пані». Ті ж представники козацької старшини, що відносилися до реєстрової (за службу) знаті, мали звертатися одне до одного «Мосце пане брате». Гетьмана прийнято було величати титулом «Ясновельможним». До чиновників на генеральських посадах і представників спадкової знаті (князів і графів) зверталися зі словами «вельможний пане». За наявності у роду предків службової або родової еліти, можливості нащадків у просуванні по службі збільшувалися в разі (за наявності відповідних для служби якостей). Знатних жінок на Гетьманщині по іменам можна було звати лише близьким людям [11, 40-41].

Гарні манери високого світу перепліталися з традиційним звичаєвим правом і обрядовістю. Назвати вихідця шляхетного роду нагуляним, тобто байстрюком, або бенкартом (позашлюбним нащадком, що не наслідував чистоти крові) вважалося за найганебнішу образу, що було зовсім неприпустимим у середовищі знаті. Така кривда потребувала публічного вибачення у принизливий спосіб. Якщо суд визнавав такі розмови наклепом, то винуватець мусив сплатити штраф і привселюдно покаятися зі словами: «Щом мовив на тебе, пана Івана, називаючи тя бенкартом і нечистого ложа сином, то тогди щекалем на тебе, як пес». У разі відмови, кривдника тримали за рішенням Генерального військового суду в казематах до часу зголошення на вибачення. Суспільна мораль того часу вимагала поваги до чистоти ложа і помислів, а бенкартами у переносному смислі називали нечесних політиків, можновладців, депутатів, що посіли певні посади за хабарі чи підкуп тощо [11, 52-53].

Про деякі тогочасні манери й етикет суспільства вищого світу залишили свої міркування видатний письменник XVII ст. Якуб Собеський (5.05.1590 – 23.06.1646), батько Яна III Собеського. Його праця «Peregrynacja po Europie (1607–1613)» віддзеркалює уклад життя тогочасної польсько-української еліти Галичини. Автор у своєму доробку значну увагу приділяє норову, поведкам, міжособистісним стосункам своїх сучасників. Ця праця багато у чому підготувала наступні відомі дослідження перетрактацій, церемоніалу, протоколу у світському середовищі Західної України [16].

Етикетна культура межі XVII–XVIII століть віддзеркалювала зміни у духовній і соціальній сферах суспільства. Одяг гетьмана за старовинним звичаєм складався з каптана, із вишивкою золотими шнурами на грудях, шапки на соболях із суконним верхом козацького крою, кушака з шовку, синіх шароварів із золотими лампасами та сап'янових червоних чобіт. Взимку до цього ансамблю додавалася шуба (часто з розрізаними рукавами) з хутра лисиці чи соболя. На щодень гетьман міг вдягнути каптан з товстої китайської матерії поверх на жупан срібної парчі.

У цей час у Батурині крім вже сталих бенкетів, що могли тривати до пізньої ночі, інколи давали за європейською модою і бали. До музичних і танцювальних розваг додавалася й гастрономічна. Харчі для цих заходів постачала сама ж генеральна старшина, за будинками якої були закріплені певні продукти та напої, які необхідно було вчасно доставити у палац. Особливо цими питаннями за традицією опікувалася родина Забіл. За меню стежив гетьманських кухмістер, якому довіряли укладання угод на постачання певних наїдків і напоїв з генеральною старшиною.

Гетьманські столи були зорієнтовані на модну на той час французьку кухню, що смакувала вибагливим гурманам. Адже у ній було прийнято сполучати кислий смак із солодким. Очевидно, що й сам застільний етикет взорувався на тенденції французького придворного життя. Кухарі у Батурині стежили, щоб серед найдків гетьманського люксового столу обов'язково були делікатеси, які могли собі дозволити лише великопанський і старшинський нобілітет, а також мигдаль, лимони, приправи до м'ясних і рибних страв, витончені соуси. При Мазепі було заведено подавати дороговартісні родзинки і цукор навіть до нейтральних і солоних страв. Кулінарні рецепти відповідали статтям модного на той час гастрономічного посібника Станіслава Чернецького, що при дворі гетьмана був постійно затребуваний [11, 67].

Обмін традиціями із сусідами, а також світський протокол і церемоніал, сприяли певній асиміляції смаків козацької старшини цього часу. За щоденний напій правило пиво, якого за І. Мазепи вже було кілька найвідоміших сортів. Найбільш уживаним був сорт «Аква віта», що шанувалося за гарний смак. Для одноосібного пиття козаки використовували кухлики з дерева, так звані «Михайлики». Для братської трапези вживали братину – велику чашу, яку пускали по колу. Посуд для напоїв з коштовного панського скла (кубки, келихи, погарі – келихи з накривкою, флейти-вівати – вузькі дзвоноподібні келишки з написом «Віват» – вшанування «Слава!», чарки) у ті часи найчастіше замовляли у Чехії, Німеччині, етнічних теренах Польщі (Гданськ, Кришталева Гута), Білорусі (Уріччя, Налібоки), або й на Правобережжі (Заборжицька й Чуднівська гути) [15].

Заради шику деякі шляхтичі носили коштовні куверти (виделки, ножі) за паском, адже культура тогочасного харчування та питання гігієни диктували такий спосіб самообслуговування. Їжа і напої на званнях бенкетах та балах розставлялася вже за певними традиціями етикету і вживалася за регламентом. Деякий посуд, як скажімо срібний сервіз гетьмана Івана Самойловича, Іван Мазепа дозволяв вживати тільки на урочистих церемоніях та особних випадках зустрічей козацької старшини [11, 68-69].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст., в добу гетьмана Івана Мазепи, розпочалися активні дипломатичні зносини з васальними Туреччині кримськотатарськими ханствами, з якими перед тим постійно тривали війни. Російський уряд намагався налагодити стосунки з усім керівництвом військових партнерів: у листуванні з «турськими» посланцями, мурзами (намісниками), беями (правителями), калгами (наступниками) і нурадинами (молодший співправитель бея, нащадок впливового бея), візирами (міністрами), чаушами (поліцейськими), кадіями-кадискерами (суддями) [2, 162], агами (воєначальниками) різних рівнів і рангів. Для досягнення цієї мети у Крим відряджалися дипломатичні місії, котрі намагалися «мімікрувати» в татарське середовище, заприятитися із знаттю та придворною челяддю, вивчити уклад життя, норів і культуру етносу, її субетносів та підданих.

Однак так історично склалося, що довгий час українсько-кримськотатарські стосунки були оповиті пеленою зрадництва або протистояння, хоча видані протягом останніх десяти років добірки документів (у першу чергу листування) тієї доби свідчать про зовсім інші реалії. За ними виявляється, що у цьому політико-економічному альянсі відбувалися не лише дипломатичні та культурні зносини, які передбачали обмін досвідом, знаннями, подарунками, а й певні асимілятивні процеси, що тягли за собою ментально-свідомісні «переформатування» і «перезавантаження». Зокрема, у військовій сфері, де формувалися початки офіційного світського етикету і церемоніалу. В цілому варто констатувати, що у політичному воєнно-адміністративному анклаві «Ханська Україна» (частини Південної України між Бугом і Дністром, котра входила до складу Кримського ханства) [5, 191], тривали постійні зносини нобілітету з країнами-сусідами та їх сюзеренами. Історичні реалії козацького утворення у складі Ханського Юрту під протекторатом Оттоманської Порти кінця XVII – початку XVIII ст. сформували культурні виміри дипломатичного етикету, котрий істотно збагатив вітчизняний соціокультурний простір і менталітет українців.

Висновок. Етикет дипломатичних прийомів і світських заходів Козацької України (Гетьманщини) другої половини XVII – початку XVIII ст. значною мірою формувався під впливом, з одного боку народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформовався з огляду на східні (Туреччина і Кримське ханство, частково Московське

царство) і західні дипломатичні ритуали, традиції, протокол (Італія і Ватикан, Голландія, Швеція, Польща). За гетьманування Івана Мазепи помітно посилювалися впливи саме європейського дипломатичного етикету.

У середовищі козацької старшини поступово склалися певні церемонії, які стосувалися релігійних відправ або світських свят, ініціацій і перетрактацій. Козацький світогляд, менталітет, звичайна праця в ім'я захисту своєї Батьківщини спричинили певну моду на їх уклад життя, що вважався в староукраїнській культурі звичайним, гідним, традиційним. Відповідно з часом селянське, міщанське, купецьке, військово-чиновницьке населення, а також окремі шляхтичі, дотичні до спілкування з козацьким генералітетом, запозичили низку звичаїв останніх, що поступово влилися у етикет світський, посольський і дипломатичний, особливо елементи лицарської гнучкості по відношенню до слабкої статті, церемонії поваги до полеглих хоробрих воїнів, протокол вшанування гетьманських гостей, деяких вимог до культури харчування, поведінки у суспільстві, обдаровування, дипломатичних перетрактацій.

Список використаної літератури

1. Kasprzak A., Skoropadowa H. Europejskie szkło od XVI do początku XIX wieku w zbiorach Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie / A. Kasprzak, H. Skoropadowa // Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Warszawa – 2008. S.130–175.
2. Sobieski Jakub. Peregrynacja po Europie (1607-1613). Droga do Baden (1638) / Jakub Sobieski / oprac. J. Długosz. – Wrocław, 1991. – 308 s.
3. Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / О. Б. Вовк // Архіви України. – 2010. – Вип. 3–4 (269). – С. 145–166.
4. Гулієв А. Д. Право зовнішніх зносин: підручник / А. Д. Гулієв. – К. : НАУ. – 2012. – 488 с.
5. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – 2007. – 1144 с.
6. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.
7. Журавльов Д.В. Мазепа. Людина. Політик. Легенда / Д. В. Журавльов. – Харків: Фоліо. – 2007. – 205 с.
8. Історія української культури у 5-ти т. Т. 3. / під ред. В. А. Смолія. – К. : Наук. думка. – 2003. – 1246 с.
9. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Крупницький. – К.: Україна, 2003. – 240 с.
10. Нариси з історії дипломатії України / [О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін ; відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Альтернативи. – 2001. – 733 с.
11. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко / Р. Радишевський, В. Свербигуз. – К. : Видавничий центр «Просвіта». – 2006. – 551 с.
12. Саксонское зеркало / Всеобщая история государства и права. – Т. 1. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://history.wikireading.ru/249245>
13. Свербигуз В. Батурин: до генези українського самодержавства / В. Свербигуз. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». – 2008. – 88 с.
14. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д. Яворницький. – К. : Наукова думка. – 1990. – Т. 1. – 583 с.
15. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д. Яворницький. – К. : Наукова думка. – 1990. – Т. 2. – 557 с.
16. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Laurus. – 2012. – 472 с.

References

1. Kasprzak, A., & Skoropadowa, H. (2008). *European glass from the 16th to the beginning of the 19th century in the collection of the Museum of Ethnography and Artistic Industry of the Institute of Ethnography of the National Academy of Sciences of Ukraine in Lviv*. Ministry of Culture and

- National Heritage. Warsaw, 130–175 [in Poland].
2. Sobieski Jakub. (1991). *Peregrination around Europe (1607-1613). Droga do Baden (1638)*. Wrocław. 308 [in Poland].
 3. Vovk, O.B. (2010). *Philip Orlyk's Constitution: the original and its history*. Archives of Ukraine, 3-4 (269), 145–166 [in Ukrainian].
 4. Guliyev A.D. (2012). *The right of foreign relations: a textbook*. Kyiv: NAU, 488 [in Ukrainian].
 5. Pavlenko, S. (2007). *The era of Hetman Ivan Mazepa in the documents*. Chernihiv Historical Museum. V.V. Tarnovsky; Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta; Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy House, 1144 [in Ukrainian].
 6. *Treaties and resolutions of the rights and freedoms of the military between His Grace Mr. Philip Orlyk, the newly elected Hetman of the Zaporozhian Army, and between generals, colonels and the same Zaporozhian Army with the full consent of both parties*. Retrieved from <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.
 7. Zhuravlyov, D.V. (2007). *Blockhead. Man. Politician. Legend* Kharkiv: Folio, 205 [in Ukrainian].
 8. Smolya, V.A. (2003). *History of Ukrainian culture in 5 vols*. Kyiv: Nauk. Opinion, 3,1246 [in Ukrainian].
 9. Krupnytsky, B. (2003). *Hetman Mazepa and his time*. Kyiv.: Ukraine, 240 [in Ukrainian].
 10. Galenko, O. I., Kaminsky, E.E., Kirsenko, M.V. & Smolij, V.A. (2001). *Essays on the history of diplomacy of Ukraine*. Kyiv: Alternatives, 733 [in Ukrainian].
 11. Radyshevsky R., & Sverbyguz, V. (2006). *Ivan Mazepa in the Sarmatian-Roksolan dimension of the High Baroque*. Kyiv: Publishing Center "Education", 551 [in Ukrainian].
 12. *Saxon mirror*. General history of state and law. Volume 1. Retrieved from <https://history.wikireading.ru/249245> [in Russian].
 13. Sverbyguz, V. (2008). *Baturyn: to the genesis of the Ukrainian autocracy*. Kyiv: Publishing House "Kyiv-Mohyla Academy", 88 [in Ukrainian].
 14. Yavornytsky, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks*. In 3 vols. Vol. 1. Kyiv: Nauk. Opinion, 583 [in Ukrainian].
 15. Yavornytsky, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks* In three volumes. Vol. 2. Kyiv: Nauk. Opinion, 557 [in Ukrainian].
 16. Yakovenko, N. (2012). *Mirrors of identity. Research on the history of ideas in Ukraine in the XVI - early XVIII centuries*. Kyiv: Laurus, 472 [in Ukrainian].

HORODYNSKA Liliia, graduate student of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky,
e-mail: horodynska_liliia@ukr.net

THE INFLUENCE OF EUROPEAN DIPLOMATIC ETIQUETTE ON THE TRANSFORMATION OF CEREMONIAL AND PROTOCOL IN THE HETMANAT OF THE ERA OF IVAN MAZEPA

Abstract. Introduction. *The article attempts to reveal the contribution of Hetman I. Mazepa, who is one of the first founders of the Ukrainian nation, which strengthened its importance in the international arena, to the study of the influence of European etiquette on the transformation of ceremonial and protocol in the Cossack environment of the first half of the eighteenth century. Attention is drawn to the historian's understanding of the role of etiquette culture in the western Ukrainian lands of the late eighteenth – first half of the nineteenth centuries on the formation of Cossack Ukraine.*

Purpose. *The aim of the article is to highlight the peculiarities of the influence of European etiquette on the transformation of ceremonial and protocol in the Cossack environment of the first half of the eighteenth century. during the formation of the Ukrainian nation.*

Results. *The bearers and exponents of diplomatic relations and relevant traditions at this time was a Cossack officer – the closest secular and military environment of the hetman. It was then added to the special protocol statements that the guests were expected «with great joy». If in France and other European countries at the turn of the seventeenth – in the eighteenth century. The «great» ambassadors were accompanied to the reception hall by the princes of blood, the heirs to the thrones.*

In Ukraine in the second half of the seventeenth – in the eighteenth century. etiquette of secular methods and protocol was largely formed under the influence of, on the one hand, folk culture and Cossack customs, and on the other – constantly transformed under the influence of Eastern (Turkey and

the Crimean Khanate, partly Russia) and Western diplomatic rituals (Italy and Vatican, Holland), Sweden, Poland).

At that time, the Hetmanate periodically acted as a mediator in the negotiation processes between the above-mentioned states, because in one way or another it was in close relations with all of them. On the one hand, historical ties with the Muscovy, on the other – with the Crimea and Turkey (former Byzantine lands – the heart of Orthodoxy – the Greek faith), on the third – with Europe: the Polish-Lithuanian elite, the Polish-French-Italian establishment, Dutch, German, Swedish, Polish-Austrian, Hungarian and Czech nobility, some English subjects. All of Europe at this time, as a result of the unification of the capital of wealthy families through marriage law, was going through a period of assimilation, especially in Catholic and Protestant circles. Ukraine was divided politically and economically in half by the agreements between Muscovy and Poland of 1667 and 1678, but the processes of cultural consolidation of the population still continued.

Conclusion. *Therefore, the etiquette of secular events and receptions of the Cossack Ukraine of the second half of the seventeenth – first half of the eighteenth century largely formed under the influence, on the one hand, under the influence of folk culture and Cossack customs, and on the other – constantly transformed in view of Eastern (Turkey and the Crimean Khanate, partly Russia) and Western diplomatic rituals, traditions, protocol (Italy and the Vatican, Holland, Sweden, Poland).*

Key words: *etiquette culture, Cossack Ukraine, negotiation process, ritual of receptions of ambassadors, civil nobility.*

Одержано редакцією 20.04.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 94(336.244:34.07)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-52-59

ГРИШИНА Катерина Андріївна,
асистент кафедри українознавства
Одеської державної академії
будівництва та архітектури
Orcid ID: 0000-0002-3521-6691
e-mail: Katryn-zz88@ukr.net

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ШТАТНА СТРУКТУРА ОДЕСЬКОЇ ПОРТОВОЇ МИТНИЦІ У ХІХ ст.

У статті на основі документів Державного архіву Одеської області проаналізовано особливості організаційно-штатної структури Одеської митниці протягом ХІХ ст. Розглянуті соціальні взаємовідносини між чиновниками та підлеглими митної служби.

Наведена характеристика повноважень окремих категорій одеських митних службовців. Представлена характеристика статусу митних службовців, на прикладі директора митниці, його помічника та митних доглядачів. За допомогою комплексного аналізу документів та законодавчих актів, а також створених на їх основі внутрішніх розпоряджень з'ясовано матеріальне становище митних службовців. На основі введених в науковий обіг документів і матеріалів проведений порівняльний аналіз умов службової діяльності чиновників і доглядачів. Важливим твердженням є визнання продуктивної організації роботи Одеської митниці, необхідності розподілу посадових обов'язків між різними категоріями службовців. Простежується зневажливе ставлення чиновників і масові страйки доглядачів.

Доведено, що історично закладені правила управління Одеської митної системи можна побачити в сучасній практиці роботи митних органів.

Ключові слова: *митні органи, директор митниці, Департамент митних зборів, доглядач, артільник, чиновники митниці.*

Постанова проблеми. *Актуальність проблеми вивчення діяльності організаційно-штатної структури Одеської митниці ХІХ ст. обумовлюється тим, що з моменту заснування митної служби триває пошук раціональної моделі органу виконавчої влади у сфері питань управління митними органами, які мають безпосередній вплив на якість виконання державних завдань митної справи.*